

Axel Bojer

Om tid

«Det finnes en stor og likevel helt offentlig hemmelighet. Alle mennesker har del i den, alle vet om den, men de færreste skjenker den noen gang en tanke. Folk flest tar den for gitt, og synes ikke det er noe spesielt å undre seg over. Denne hemmeligheten er tiden.»

(Ende 2002:51)¹

Innledning

Nesten alle mennesker eier to typer tid: den ubønnhørlig jevne klokketiden og den bevegelige, ujevne indre tiden, der to øyeblikk kan ha vidt forskjellig varighet. Vi kan også kalle disse tidstypene «abstrakt tid» og «konkret tid» eller «mekanisk tid» og «opplevd tid». Vi kan dessuten skille mellom «fysisk tid» og «biologisk tid» eller «klokketid» og «handlingstid». Hvordan håndterer vi forskjellene mellom dem? Deres ulike egenskaper har fascinert filosofer, samfunnsvitere, kunstnere, fysikere og andre. Har de noe å si som er nyttig for oss i dag? De aller fleste kjenner også til «god» tid, «dårlig» tid og andre bedømmelser av tid. Men hvorfor dømmer vi slik, og med hvilken rett; og hva slags tid er det her vi snakker om? Og har vi overhodet tid til å tenke over og vurdere alt dette? Jeg håper det, for enhver bevisstgjøring frigjør og ansvarliggjør.

Dette er et streiftog i tidens landskap, og kanskje er vi mer opp-

merksomme for tidens ulike fasetter når reisen er over, enn vi var på forhånd; for tiden omgir oss og berører oss uavlatelig. De fleste tenker på den, og alle bruker den og lever i den. Men hvem kan si de forstår den?

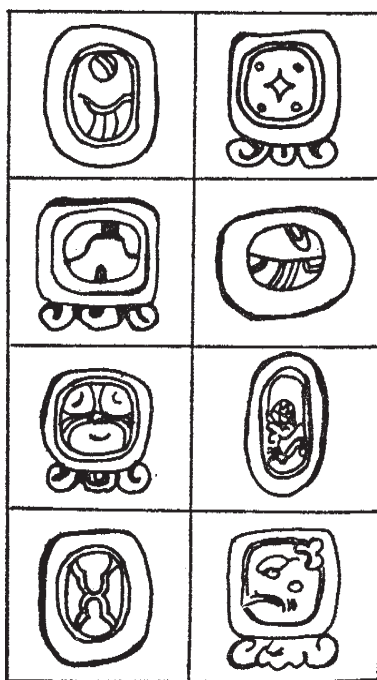
La oss starte med litt historie:

1. Handlingstid og klokketid

Forhistorie (syklisk tid)

Ifølge Wolfgang Schad har mennesket hatt bevissthet om tiden siden «midten av siste istid». Da løste mennesket seg fra naturen, flyttet inn i huler og fikk faste boplasser, noe vi kan se av hulemaleriene. Bevisstheten om fødsel og død våknet. Svekelsen av menneskets enhet med naturen førte samtidig til at halvparten av de kjente artene døde ut; den moderne bevissthets første skritt var tatt. (Kniebe 1993:112f).

Opp til begynnelsen av vår tidsregning ble tiden målt ut fra sykliske endringer i naturen: årstidene, skillet mellom dag og natt, månens faser osv. Men månens og solas rytmer går ikke «opp»; måne-

Mayakalender

rytmen og solrytmen er ikke delelige på hverandre. I ulike kulturer har man derfor valgt enten en månekalender eller en solkalender.² En viktig tidsreferanse for egypterne var Nilens flomperioder: Naturen var målestokk og utgangspunkt. Siktemålet var gjerne å innrette faste rituelle høytider; egypternes jordbruk var like mye en kultus som et håndverk. Babylonerne var dessuten gode stjernetydere³ og iakttagere, de beregnet stjernenes stillinger og bevegelser meget nøyaktig. Også deres vitenskap var nært knyttet til religionen. Vitenskap, tid og religion var en enhet.

Også Grekernes hadde sin Kronos, tidens gud, som var sønn av Uranos (himmelen) og Gaia (jorden). Samtidig startet de vår moderne, «rasjonelle» tenkemåte: De står på overgangen mellom gammelt og nytt med sin blanding av myter og vitenskap⁴.

Handlingenes tid

Vår tid starter på mange måter i antikken, vår moderne tanke fikk sin fødsel der. Også tidsoppfatningen ble for første gang underlagt analyse av den tids toneangivende filosofer. Den tenkemåten som til syvende og sist førte fram til den abstrakte klokketiden, har sitt utspring her. Men antikkens mennesker opplevde og betraktet ennå tiden som sykklisk, slik f. eks. Babylonierne, Egypterne og andre tidligere kulturer hadde gjort.

Grekerne grunnet over verdens fenomener, også tiden. Den greske filosofen Heraklit (540–480 f.kr.) sa: «Alt flyter.» og «Man kan aldri stige ned i den samme elva to ganger.»⁵ Elva forblir ikke den samme, vannet skiftes stadig ut. Slik ble tiden både før og etter grekerne opplevd som en kontinuerlig strøm, en rekke hendelser som følger hverandre, men der ingen hendelser er målestokk for de andre. Hver hendelse har sin egen iboende tid uten noe abstrakt begrep om en generell, «tom» tid som den kan måles med. Deres tid var altså ennå verken målbar eller tellbar. Hver vinter var på sett og vis den samme vinteren som kom tilbake «på besøk», og slik også med alle andre årstider og hendelser som virket regulerende inn på dagliglivet. En parallell i vår norske forhistorie – og også nåtid – er

uttrykk som «melketid», «middagsstund» osv. Ingen av disse har en avgrenset varighet eller et forhold til noe annet enn den hendelsen de beskriver (å melke, å spise middag), dermed gir de heller ingen abstrakt tid. Det går f. eks. ikke to «melketider» på en «middagsstund». Disse tidene er tøyelige, og begrepene betegner både et tidspunkt (når det skjer) og selve handlingen, som kan være av ulik varighet.

Fordi det stadig er «den samme» tiden som kommer tilbake, kaller vi grekernes (og også romernes) tid for sykklisk, og vår egen for lineær. Selv om soluret, som også vannuret og sanduret, fantes allerede i antikken, så var de allikevel ikke noe folk flest rettet seg etter. Og gjorde man det allikevel, satte man ikke nødvendigvis pris på det: Den romerske komedieskriveren Plautus (250–184 f.kr.) sa: «Gud forbanne den som først fant på å dele opp tiden i småbiter. Forbannet være også den som har satt opp et solur her som på ynkeligste vis kutter og deler opp mine dager i småbiter.»⁶ Tidens tøyelighet og handlingenes tid fikk for første gang en utfordrer. Allikevel fikk ikke klokken noen betydning som en allmenn referanse før langt inn i middelalderen. Den allmenne tidsopplevelsen forble lenge bundet til bestemte hendelser og dermed tøyelig.

Klokketiden

Ennå i 1884 skrev Charles Dudlez Warner i «Harpers new monthly Magazine»: Oppdelingen av tiden i rigide intervaller er en krenkelse av friheten og tar ingen hensyn til ulike temperament og følelser.⁷

Med den tankemessige oppdelingen av tiden i jevne tidsbiter rykket vår stressede tid et godt stykke nærmere. Og bitene blir stadig mindre. I dag kan atomurene fastslå tiden med nøyaktighet på brøkdelen av et sekund, og stråle den ut i hele verden.⁸ Dermed kan de lykkelige innehaverne av et radiour få sin helt nøyaktige og tilpassede tid å referere til. Da kan man med full rett ergre seg hvis bussen ikke skulle følge ruta, men komme to minutter og 23 sekunder for sent. Denne tiden er kanskje ikke til særlig nytte, men vi vet i alle fall at bussen *var* for sen.

Tidsmålingen gjorde tiden uavhengig av konkrete

hendelser, i naturen eller kulturen. Riktignok bruker vi solas, og til en viss grad månens og vår egen jords bevegelser som en fast konstant. Men om vi ville, kunne vi ha valgt et år på 300 dager, 10 måneder eller enda noe annet, selv om vi da ville vært i utakt med naturen. Grunnen til at vi allikevel bruker naturen som målestokk, er ikke bare fordi den er så anvendelig og rytmisk, men den omgir oss og berører oss bokstavelig talt daglig. Allikevel kan våre klokker godt finne på å måle en unøyaktighet i jordomløpstiden eller månefasene, f. eks. når vi skiller mellom soldøgn og stjernedøgn, eller påvise unøyaktigheter i jordomløpstiden.⁹ Våre klokker er ikke (direkte) avhengige av himmellegemenes bevegelser; siden 1972 måles tiden på grunnlag av atomsvingninger (Kniebe 1993: 58). Men vi justerer dem allikevel etter kosmiske rytmer ved å sammenligne målingene med solåret, månefasene og med dag og natt.

Da fjæruet ble oppfunnet på 1500-tallet, kunne de med lyst og penger, avlese den helt korrekte tiden, helt uavhengig av om solen skinte eller ikke, om månen var synlig eller ikke, eller om jeg – slik som de gamle egypterne – kunne få vite om Nilen var ved å tre over sine bredder. Men fjæruet var altså ikke den første klokken (det fantes allerede både sandur, vannur og solur¹⁰); også tidligere tiders mennesker kunne ha funnet opp den abstrakte tid og brukt den som alle tings mål,¹¹ men de gjorde det ikke. At vi endret tidsoppfatning, er det naturlig å se i sammenheng med kulturutviklingen: Klokken ble maskinenes maskin, den som erstattet maskinenes manglende opplevelse av tid ved å instrumentalisere og enhetliggjøre tiden. Handlingenes individuelle og tøyelige tid passer ikke vår mekaniske forståelse. Slik sett ble tiden offer for den samme prosess som alle andre vitenskapsområder gjennomgikk i renessansen.

Tid har i høyeste grad en sosial side. Man kunne sitte alene på en øde øy og vite den helt nøyaktige tiden. Men hvilken nytte hadde man av det, for man ville ikke ha noen man kunne komme tidsnok til, og ingen å unnskyld seg for, hvis planene på et eller annet vis skulle forskyve seg. Ved hjelp av den abstrakte tid regulerer vi våre gjøremål i forhold til våre med-

mennesker: Til tross for at vi kan befinne oss i helt ulike arbeidsprosesser, er vi ikke i hver vår tid, eller i den tid som arbeidet foreskriver («melketid», «såtid» osv.), men i en felles tid som omfatter alle gjøremål.

Uten en slik tid, ville hendelsene, som i tidligere tider ble avsluttet når de var «ferdige», uavhengig av når det måtte være, føre til at man møttes når arbeidet var ferdig, ikke når et instrument sto i en bestemt posisjon. Anders Johansen (2000:9–10) forteller om da han ventet på en buss «i Malis hovedstad Bamako». Han ble fortalt den skulle komme kl. 7:00, og stilte opp da. Men først ut på ettermiddagen kom den, og dro ikke før langt ut på natten. De andre ventende så ut til å ta dette med knusende ro, og forsikret ham om at, jo, han var på rett plass, og, ja, bussen skulle komme. Hvordan visste så passasjerene når bussen skulle gå? «Det var ingen avgangstid (...) Bussen gikk når alle var kommet. (...) Kunne det lønne seg? Hvis man aldri kjørte med tomme seter, sparte man vel utgifter til bensin.» Når noe «er klart», avgjøres ikke av ytre faktorer, som klokketid, men av det iboende forløpet som hendelsen har. Når dette forløpet er kommet «langt nok», er det på tide. Og klokkeslettet Johansen hadde fått oppgitt? «Snart lærte de seg at dette med klokkeslettet overhodet ikke hadde noe med saken å gjøre. Det var bare slik at postfunksjonærene hadde lært at de måtte oppgi et bestemt klokkeslett for gringos. Ellers ville det bare bli et forferdelig mas.» (Samme sted).

Det var aktivitetene som bestemte tiden, og ikke omvendt.

2. Vår tid

Er tiden selvstendig og uavhengig av stoffet, er den bare en måleenhet for forandring, eller en kategori vi behøver for å forstå verden omkring oss? Kant mener tid og rom er «anskuelsesformer», noe sansningen bruker som en forutsetning for hva vi overhodet *kan* sanse. Tid og rom er for Kant altså ikke begreper (Berg Eriksen 1999:192f). Handlingstiden er i alle fall ikke et abstrakt begrep. Den står nærmere opplevelsene og erfaringene, erfaringer som ikke er knyttet til tiden som sådan, men

hver enkelt handlings egenart. Den mangler altså et sentralt trekk som begreper har: det generelle, ikke steds- og tidsbundne, det allmenngyldige. For slik er ikke handlingens tid, den *er nettopp* bundet til sted og tid og ikke overførbart på andre forhold, slik en «kaffepause» ikke kan måles som en brøkdel av en «vår». Verken våren eller kaffepausen har en fast lengde. «Stundene» er ikke kvantifiserbare, kan ikke telles, de er uskarpe og frynsete i kantene, kort sagt: tøyelige. Men

vår abstrakte tid, er den et begrep? Mulig det. Men det kan tenkes en verden uten det (begrepet), og en slik verden er ikke alt for fjern heller.

Hvis tiden er i mot ikke kan atskilles fra materien, da må et

raskere tempo også medføre en raskere tid. Thomas Hylland Eriksen ser ut til å mene dette; i sin bok *Øyeblikkets tyranni* forteller han om «rask» og «langsom» tid. Den langsomme tiden er når endringene har et lavt tempo, den raske tiden det motsatte. Hylland Eriksen og James Gleick viser at endringenes hastighet gradvis har økt ved hjelp av de siste århundrenes oppfinnelser. Mange bøker på ulike språk handler om disse endringene.¹² De forteller hvordan en kan planlegge tiden eller omgås tiden på en fruktbar måte. For mange opplever at noe må forandres: Vi har flere «tidsbesparende» gjenstander, mer halvferdig mat, raskere transportmidler, raskere datamaskiner osv. enn noen gang. Vår verden blir bare mer og mer mettet, mer

kompleks, mer internasjonal, mer multikulturell osv. Allikevel ser det ikke ut til at vår tidskonto er fullere nå enn før; det ser heller ut som om vi løper fra det ene til det andre som om vi hadde noen etter oss. Og når vi endelig har litt ledig tid, så prøver vi å «slå den i hjel» så godt vi kan inntil det «skjer» noe. Er vi fanget av vår egen tidssparing? Den langsomme eller rolige tiden er en hvilepause som vi burde unne oss mye oftere enn vi gjør. Det er ofte først i pausene at de kreative ideene dukker opp; og fra gammelt av hevdes det jo med rette at man burde «sove på» viktige avgjørelser.

Vår europeiske tidsbevissthet har sammen med teknologien gjort det mulig å beherske naturen og dens endringer nøyaktigere og grundigere enn vi kjenner til fra noen andre kulturer. Våre maskiner og vår intellektualitet systematiserer, ordner og omorganiserer alle deler av naturen vi finner det for godt å endre på. Vårt herredømme over naturen består nettopp i at vi, på samme måte som med naturen, også er i stand til å behandle tiden som en ting. Innen den økologiske bevegelsen vises det til at naturen nettopp ikke er en ting, men levende, og derfor ikke burde behandles som gjenstand. Dermed henger tidsspørsmålet også sammen med økologien, og de er begge karakteristiske for vår tid.

Også vår forståelse av tiden er endret, et symptom på dette er digitaluret, der sekundene svinner bort som sand for vinden. Målingen av tiden er blitt lineær, altså med en start og en slutt, i stedet for som en sirkel der *de samme* begivenhetene stadig vender tilbake, slik årstidene gjør. Hver vår vi får, er derimot *ny*, og ikke «den samme».

3. Fortid, nåtid, framtid

Selv om vi forestiller oss tiden som en sammenhengende linje, så deler vi den i tre: Fortid, nåtid og framtid. Men skillet mellom disse tre flytter seg: Nåtid blir fortid og framtid blir nåtid. Slik vil ikke vårt nåværende skille gjelde for oss selv, som eldre eller yngre enn det vi er akkurat nå. Dette flytende skillet mellom ulike tider er grunnleggende for nesten alt vi foretar oss, allikevel behøver vi aldri noen annen målestokk enn vår egen

opplevelse for å fastslå hva som er hva: Fortiden husker vi; framtiden forestiller vi oss, men kan ikke ha noen erindringer om den. Skillet går inne i oss. Måleinstrumenter kan gjøre det lettere for oss i nået, men intet instrument hjelper oss med å skille mellom hva som hører til i hvilken tid. For tid har som nevnt før med bevissthet å gjøre, og maskiner og instrumenter eier ingen bevissthet. Vi behøver ingen mekanisk hjelp til å skille mellom de ulike tidene; vi klarer det utmerket selv. Og gjorde vi ikke det, ville det være noe galt med vår virkelighetsforståelse, som når vi lever i fortiden eller tror det som snart skal skje, alt er skjedd. Å beskrive de ulike tidene blir derfor til en stor grad å beskrive deler av vår egen bevissthet, siden det er den som skaper skillet

Fortid

Den vi er, er et resultat av vår fortid; om vi blir æret, aktet, misaktet eller beundret, så er det på grunnlag av de ferigheter og handlinger vi har vist eller utført i fortiden. Dette gjelder også vår egen bedømmelse av oss selv: Fortiden er vår kilde til selvinnsikt og erkjennelse; gjennom den erkjenner vi våre handlinger og erfaringer og dermed hvem vi er. Slik kan vi også lære av våre feil. Hukommelse gir oss viten om våre tidligere handlinger, om vi er en samaritan, en tyv, eller en dagdriver, og gir oss mulighet til selvutvikling.¹³ Vår selvinnsikt er avhengig av bevisst tilgang til fortiden. Men noen evner sitter også i vår «biologiske hukommelse». Forestill deg et hukommelsestap; du starter på et vis hver dag med blanke ark: Den hemmelige agenten «XII» i tegneserien med samme navn finner til sin forbløffelse ut at han kan kjøre utfor, noe han pga. hukommelsestap ikke vet. De evnene som sitter som en hukommelse i kroppen: å gå, snakke, kjøre utfor, skrive osv. er det verre å «glemme»; de er en del av vår nåtid, slik vår kroppslige utvikling og en del andre erfaringer er det. Til en viss grad lever fortiden i oss også nå, på mange plan, som frukter av det vi har gjort, og er «skatter» vi kan tære på for å utvikle oss videre.

Nåtid eller øyeblikk

Hvor langt er et øyeblikk? Øyeblikket skiller fortid og framtid, er altså rent teknisk sett et punkt, og et punkt har ingen utstrekning. Nået er altså ikke fysisk tilstede. Derfor mente også Aristoteles at det ikke eksisterer.¹⁴ Slik punktet ikke er en del av linja, er heller ikke øyeblikket en del av tidens vei fra fortid til framtid. Øyeblikket forsvinner som vann mellom fingrene idet vi griper etter det, mens framtiden fortløpende endres til fortid. Men øyeblikket som et punkt er en illusjon som mennesket rett nok kan tenke, men ikke oppleve. Fra jeg iakttar til jeg oppfatter, vil det ha gått et lite tidsrom; lyd, lys, nervecellenes reaksjoner – alle har de en hastighet som ikke er null.¹⁵ Det øyeblikket noe hender i, er ikke øyeblikket det oppfattes i. Så hva er samtidighet; når er to hendelser samtidige? Om jeg skriver et brev mens Jens går hjemover, så utfører vi begge en handling som tar tid. Språket er fullt av hendelser som ikke er over på et øyeblikk, slik som å vinne, å tape, å nå et mål osv. Samtidighet knyttes derfor sjelden eller aldri til fastfrosne øyeblikksbilder, som bildeklipp av en film, men til ulike hendelsesforløp som overlapper hverandre. F.eks. er astronomenes mål for solnedgang ikke bare idet siste del av solskiva er under horisonten, men under en *tenkt* horisont, nemlig havoverflaten.¹⁶ For å komme til øyeblikket som punkt må vitenskapen lage definisjoner som fjerner seg fra den vanlige øyeblikksopplevelsen.¹⁷ Nået er tilstedeværelse, eksistens. Men uten utstrekning, altså va-

riighet, vil ikke nået eksistere som annet enn et begrep. Slik punktet bare kan være en del av flaten ved selv å få utstrekning, slik kan øyeblikket bare bli tid ved å få et *tidsrom* å leve i. Vi bruker nået som et utgangspunkt for å sammenligne fenomener på tidslinja¹⁸ med oss selv. Øyeblikket er altså vår personlige tidsreferanse. Selve tidslinja, utviklingsforløpet som går fra fortid til framtid, er derimot uavhengig av hvor vi selv er på denne linja.

Vi kan hevde at vi bare er bevisst, skapende og levende tilstede i nåtiden. Alle andre tider er tilsynelatende bare egenskaper ved den (drømmer, erindringer, håp, ønsker, anger osv.). Bare ved å bruke øyeblikket til refleksjon eller handling, får vi tilgang til fortiden og framtiden. Slik kan vi like gjerne hevde at det eneste som finnes, er her og nå. Selv framtiden kan beskrives ut ifra det vi allerede vet om ulike forløp som nødvendigvis vil få sine virkninger.

Framtid

På en måte er framtiden til stede allerede nå, fordi konsekvensene av det som alt har skjedd, ennå må komme. Den ukjente tidsmengden vi har til rådighet, ligger foran oss. Framtid flyter oss hvert øyeblikk i møte, men blir til først nåtid, så fortid med en gang vi vil gripe tak i den. Av alle «tider» er den den mest uvisse av dem alle. Men den er også dyrebare, for hva er dagen i dag uten håpet om i morgen? Et menneske uten framtid er et menneske uten håp. For håpet er sjelens måte å «se inn i» framtiden på, beslektet med forventningen og også med en bestemt slags tillit – eller tilsvarende mismot – som rolig hengir seg til det som skal skje i visshet om en bestemt utgang. (At denne følelsen likeså godt kan oppstå ut ifra illusjoner om framtiden, er fullt forståelig, men endrer egentlig ikke det vesentlige ved det som er sagt her). Ved menneskets handlinger kan nettopp resultatet av handlingene være det avgjørende, og slik virker resultatet baklengs tilbake på nåtidens avgjørelser, som når vi bestemmer oss for å bygge et hus. At jeg går til trelasthandelen og kjøper materialer, er dermed bestemt av min forestilling om det framtidige huset¹⁹.

Forholdet mellom tidene

Spør man om hvilken av disse tidene som er viktigst, så kan man få tre ulike svar: Deterministene vil enten mene at kjernen til alt som skjer, ligger i fortiden, og forstår man bare rett alt den inneholder, så kan man utlegge alt som vil skje med største klarhet. Alt er avgjort på forhånd i «byggeplanen». Spørsmålet er da om det finnes en «bygger»; siden tilfeldighet er utelukket etter skapelsen, hva med skapelsen selv?²⁰

Men de kan også mene at alt er forutbestemt ut ifra en bestemt plan, altså at alt er bestemt ut ifra noe som først skal bli til og ennå bare er underveis. Da er framtiden bestemmende for nåtiden, som ved menneskets bevisste handlinger. En slik «plan» behøver ikke å forstås deterministisk.

Den som vil ha et forhold til framtiden, forholder seg aktivt, framtiden må skapes i nået skal den bli til, motsatt med fortiden; den mottar (eller gjenskaper) vi slik den nå engang har vært, uten å ta aktivt del i den, for det er ikke mulig mer.²¹ Vi kan i høyden intensivt *gjenoppleve* fortiden, men det endrer høyst vår nåtid eller framtid.²²

Som flere har sagt:²³ framtiden er nåtidens drøm, fortiden er nåtidens hukommelse. Eller: «Ved hjelp av hukommelsen tar sjelen vare på gårsdagen, gjennom sine handlinger forbereder den morgendagen».²⁴ Nåtiden endres stadig til fortid. Hvert øyeblikk lever vi både i fortid og framtid: Våre erindringer og våre drømmer er her og nå; fortløpende planlegger vi morgendagen under påvirkning av gårsdagen. Vi er fortidens resultater, og mange av våre handlinger vil først åpenbare sine virkninger i framtiden. Tiden skaper eller består av utviklinger, og vi gjennomgår også selv en utvikling.

Uten tid finnes det heller ingen utvikling, for utvikling forutsetter et før og et etter, fortid og framtid. «Bare de tingene som er underlagt oppløsning og tilblivelse befinner seg nødvendigvis i tiden», skrev Aristoteles.²⁵ Fordi vi selv er tidsvesener, kan vi også oppleve tiden, den er en del av oss selv, vår egen utvikling og historie.

4. Tiden og språket

Språket gir uttrykk for våre tanker, holdninger, følelser, hva vi tror på, og hva vi ikke tror. Ulike kulturer har ulike ord, og ord for ting vi ikke bruker, forsvinner mer eller mindre. Hvem vet vel i dag hva en karjol er, eller en kjørekar? Eller hva var Framhaldsskolen? Noen vet det, men disse ordene er ikke vanlige lengre fordi de fenomenene de beskriver er avløst av andre: biler, taxisjåfører og andre skoletyper. Språk er kultur, men også hverdag og bundet til tiden (enhver samtale tar tid). Derfor gir innsikt i språkbruken også innsikt i kulturen som skapte ordene og disse menneskenes forhold til det ordene beskriver.²⁶ Først på 1100-tallet ble f.eks. det franske ordet «espace» (tidsrom) tatt i bruk for å vise til en kontinuerlig mengde tid, ikke bare 10 (enkelt)dager (Johansen 2001:200): Opplevelsen av tid som kontinuitet vokste frem. Etter hvert som menneskenes forhold til tid endret seg, endret de også på språket for å gi det det innhold de selv ønsket å gi uttrykk for.

Akkurat som mange andre språk, har også norsk mange henvisninger til tiden,²⁷ noen av dem er også allerede blitt brukt i essayet så langt. Vi kan gi oss, ta oss eller bruke tid. Få, finne eller miste tid, som om det var en helt alminnelig ting blant andre ting. I Michael Endes «Eventyr-Roman» *Momo eller den merkelige historien om barnet som brakte menneskene den stjålne tiden tilbake*.²⁸ blir timeblomstene stjålet, tørket og røkt som sigarer; uten timeblomstene stopper tiden. Men i vår verden er tiden overhodet ikke tinglig, snarere flyktig og uhåndgripelig.

Vi snakker også om gode, onde eller tunge tider. Om tiden er «god» eller «ond» avhenger av i hvilken grad vi føler oss vel og finner oss til rette i nået. På samme vis forteller vi hverandre at vi har «mye» eller «lite» tid, som om vi skulle ha fått utdelt ulike mengder av den. Men til syvende og sist har vi vel alle presis den samme mengden med tid, har vi ikke?

Vi forestiller oss omtrent at den tiden vi har igjen å leve, står på en ukjent konto, og så bruker vi av den i en periode av ukjent lengde. Dermed er barna de rikeste, og de eldste er de fattigste fordi de nesten har brukt opp sin kvote. Men for hver og en av oss er det

ukjent hvor mye som ennå står igjen på kontoen: Vi kan når som helst bli overkjørt av toget, eller få en uventet død fordi en takstein ramler i hodet på oss.

«Å være bundet til tiden» viser til et ufritt forhold til framtiden: Den tiden vi har umiddelbart foran oss er allerede bundet opp av gjøremål eller avtaler. Om dette er noe vi har gjort med vitende vilje, eller om det skjedde under tvang, det sier uttrykket ingenting om. Men det ligger en undertone av tvang i uttrykket, og hvem vil vel være ufri? Men hva gjør man da for å forholde seg fritt til tiden?

5. Opplevelsenes tid

«Was verkürzt mir die Zeit?

Tätigkeit!

Was macht sie unerträglich lang?

Müßiggang! »

(Goethe)²⁹

Det er ofte forskjellig lengde på den målte tiden og vår indre opplevelse av tidens lengde, slik vi var inne på i andre avsnitt, om handlingstid og klokketid: Klokke-tiden er jevn og ensartet, men handlingstiden er tøyelig i begge retninger – den kan bli både kortere og lengre. Dette forfølger vi litt nærmere og prøver å sammenligne ulike følelsers sjelelige tidslengde i betydningen «handlingstid».

I sitatet over hevder Goethe at den handlende for-

korter tiden; ved å være aktive får vi tiden til å fly. Den som later seg derimot, synes tiden går tregt. Hvis vi tar ham på ordet, så vil den som utfører et kjedelig arbeid, også synes tiden går fort, mens den som hviler etter arbeidet, også vil kjede seg? Slik kan han vel ikke ha ment det, ikke så bokstavelig. Men hvordan skal vi beskrive det han mener litt nærmere; når og hvordan blir tiden lang eller kort?

Kort og lang tid

Alle har vi vel en eller gang opplevd at «tiden» flyr, på besøk hos gode venner, i selskap med en artig bok eller andre fornøyer. Vi gjør noe vi liker, og tiden får seile sin egen sjø. Også det motsatte vil de fleste kjenne til: en tid der alt går som i sirup, som ved et tannlegebesøk eller når vi utålmodig venter på noe vi gleder oss til: Tiden snegler seg av gårde. I det første tilfellet forener vi oss med tid og sted, vi blir ett med tid og rom i våre handlinger; i det andre står vi tvert imot som tilskuere til våre egne handlinger, ute av stand til å nyte øyeblikket, og meget bevisst på tidens gang. Vi kan altså forstå Goethe slik: Det å forene seg i sympati med sine handlinger gjør tiden kort, mens det å forholde seg antipatisk til dem gjør tiden lang. Men aktiviteten behøver slett ikke å være ytre; den som hviler og betrakter eller grunner over livets fenomener, eller kanskje bare dagdrømmer, kan føle at tiden flyr på samme måte som den som spiller tennis, går på kafé eller driver med andre sysler. Det er det sjelelige som utgjør forskjellen; forbindelsen til selve handlingen. Fravær av ytre og indre handlingsimpulser kan oppleves som kjedsomhet, lediggang kan føre til samme langsomme tid som tannlegetimen eller en pinlig situasjon.

Kjedsomhet

Fravær av ytre og indre handlingsimpulser kan som sagt gi opplevelsen av at man kjeder seg. Fordi øyeblikket ikke har noe «attraktivt» å by på, lengter man seg bort til en tilstand der dette ikke er tilfelle. Vi snakker om å «slå ihjel tia»; det oppleves som om vi har for mye av den fordi tiden oppleves som lang og uønsket. Men nettopp

fordi man ikke har «planlagt» noe der og da, skal det lite til før tiden fylles av noe meningsfullt eller gledelig. Kanskje en venn kommer forbi, kanskje man kommer på et gjøremål allikevel som man bare tidligere har skjøvet bort av tidsmangel eller andre grunner. Man står så å si på en terskel der man kan velge å gripe tiden aktivt, f.eks. ved selv å velge et spennende gjøremål. Åpenheten og friheten som ligger i kjedsomhetens tomhet kan ofte føre til kreativitet fordi man blir tilskyndet til å finne på noe.³⁰ Kjedsomheten har to sider.

Tidsbevissthet kontra tilstedeværelse

Det kan virke som om det å glemme tiden forkorter den, men å «stirre» på den drar den ut, som indre opplevelse, for man kan ikke være tilstede i handlingen samtidig som man betrakter situasjonen. Men kanskje kan man bytte raskt, stikke hodet opp av handlingen for så å si å se hvor en er, og så dukke ned i den igjen? La oss si man leser en spennende bok mens man venter på toget.³¹ Det går så en viss mengde opplevd tid, så må man sjekke om det er lenge igjen. Men noen er i stand til å «kjenne» tiden ganske nøyaktig mens de gjør noe annet, og så plutselig bare vite at tiden er inne. Vi gjør for så vidt alle det samme når vi bestemmer oss for at nå, nå må da toget snart gå; på tide å sjekke. Vår indre tidsfølelse sier oss at tiden nærmer seg. Et spesialtilfelle av dette er de som kan vekke seg selv til et bestemt tidspunkt. Ifølge Gunther Hildebrandt (Kniebe 1993:83) henger tidsfølelsen sammen med vår biologiske klokke, og ved å sammenligne den med klokketiden kan vi samordne dem.

Stress

Hvis kjedsomhet er følelsen av å ha for mye tid eller ingen interessante gjøremål, så er stress det motsatte: følelsen av å ha for lite tid og alt for mange interessante eller nødvendige gjøremål. Men vil det si at alle som har mye å gjøre, er stressede? Bonden på jordet eller byråkraten på sitt kontor kan vel jobbe hele dagen uten å ha et annet tempo enn det som kreves for å holde arbeidet oppe, og uten å slite seg ut før dagen er omme? Nei,

stress handler, som de andre tilfellene vi har nevnt, også om *forholdet* til tiden: Stress er følelsen av avmakt, av å ha flere gjøremål enn det man mener å klare i den nærmeste fremtid. Dette kan selvsagt være en illusjon, man kan godt ha akkurat så mange – eller færre – gjøremål som man har tid til å utføre, men mener man at tiden ikke strekker til, så kommer likefullt stressfølelsen over en. Og omvendt kan man godt ha for lite tid, men om man mener man burde klare det hele uten å «stresse», altså kan-

skje ved å sette opp et ubehagelig høyt tempo, så føler man seg rolig og utfører det man skal, i tillit til at alt nok order seg «i tide». Man kan ha selvdisiplin nok til å være fattet selv i «stressede» situasjoner,

noe som også er tema for en del bøker, f.eks. Servan-Schreiber (1986). Tanken som styrer en kan være omtrent følgende: Om jeg stresser aldri så mye, så vil ikke det gjøre at jeg lettere klarer alle de arbeidsoppgavene jeg har satt meg fore, men «hastverk er lastverk»; den som skynder seg for mye, kan lett gjøre feil som det så tar enda mer tid å rette opp, noe som forskyver tids-skjemaet mer enn om man hadde beholdt et klart omdømme, – og et klart omdømme er ofte resultatet av å senke tempoet noe. Dette er en enkelt logikk: Jo flere forløp man må overskue, jo vanskeligere blir det å holde orden på dem alle og å bedømme dem rett. Som før nevnt er det også mange beslutninger som trenger modning, «å sove på det», som man klokt nok sier.

Stress kan samtidig være en følelse av ikke å forbinde seg med sine handlinger, men nå på en annen måte enn den som kjeder seg eller er pinlig berørt: man får rett og slett ikke «plass» inne i alle gjøremålene til å få et følelsesmessig forhold til det hele, fordi man ikke rekker å sette seg inne i alle enkelthetene. For, det vil nok de fleste ha merket, jo mer man fordyper seg i noe, jo nærmere føler man seg også knyttet til det. Hvem har vel ikke nostalgiske følelser for sitt barndomshjem, eller et feriested man har tilbrakt mye tid på, eller en arbeidsplass og mennesker man har blitt kjent med. Jeg skal ikke bestride «kjærlighet ved første blick», i vid betydning (altså ikke bare overfor mennesker), men slikt går ofte fort over, dessuten er de aller fleste «kjærlighetsforhold» heller av den typen som etableres over tid; bare tenk over hva du selv har kjært og se: hvor lang tid tok det fra første bekjentskap til nærheten oppsto?³²

Drøm

Også i våre drømmer kan vi oppleve tidløshet. For hvem har ikke våknet, totalt forvirret og uten å vite hvor hun er, og hvilken tid på døgnet det er. I våre dagdrømmer er det også slik; der kan vi drømme oss helt bort fra tid og sted. Noen drømmer har også sin årsak i noe som skjer utenfor drømmen selv, som f.eks. en veltende stol som drømmen gjengir som et pistolskudd. Allikevel er ikke knallet av stolen det første i drømmen, men det siste. Ut fra det rekker vi å drømme en lengre sekvens om at vi var soldat under 2. verdenskrig og blir forfulgt, blir fanget og til slutt skal stilles for krigsrett og våkner av at stolen faller. Det siste som skjer, skuddet, virker baklengs inn i det som skjedde før i drømmen, går altså i motsatt retning av «tidens pil» (Hawking).

Meditasjon

Den som gir seg hen til tankene, lever, normalt sett, med dem i tiden: Erindringene i fortiden, forestillingene i framtid eller nåtid, refleksjonene og vurderingene i nåtiden osv. Vi kan gjøre oss tanker om både framtid og fortid. Rudolf Steiner (1861–1925), grunnleggeren av Antroposofien, beskriver ulike meditasjonsteknikker

som nettopp har som mål å føre sjelen ut av tiden, frigjøre tanken fra «tidens fengsel», et mål også andre meditative teknikker etterstreber, om enn på andre måter. Steiner anbefaler bl.a. å se tilbake på dagen som var, men nå i omvendt rekkefølge: det siste først. Dermed kan man løse tankens forbindelse med tidens forløp; utvikling og årsak-virkning forløper jo normalt sett fra fortid til framtid. Dette er en av mange øvelser for at tankene skal bli et redskap for sjelen; være sin egen herre og ikke slave av vane og tilbøyeligheter. Ved meditasjonen blir tiden ikke bare bevegelig, som ved antipati og sympati, slik vi har beskrevet, men kan bli opphevet; vi kommer i kontakt med «evigheten» (se neste avsnitt). Det vi gjør ubevisst i drømme, gjentar vi bevisst; sjelen streber etter å nå en høyere sfære, befridd for sine jordiske lenker vil den som mediterer oppnå høyere innsikt og/eller hvile. Både Steiner og andre forteller at tankenes opprinnelse og hjemsted er i den åndelige verden, det Platon kalte idéverdenen, der mennesket oppholder seg før fødselen og etter døden. Der finnes ingen tid.

6. Evigheten og tidens slutt

Det er lettere å forstå ting i kontrast: Gleden får sin betydning fordi det finnes sorg; dagen tydeliggjør natten slik mørket tydeliggjør lyset, likegyldigheten gir kjærligheten verdi osv. Selv om – ja nettopp fordi – begge motsetningene er selvstendige enheter, så fatter vi det ene bedre gjennom det andre. Slik kan vi få et nytt blikk på tid ved å prøve å beskrive hva som er når tiden ikke er, eller m.a.o.: beskrive en virkelighet uten tid.

Det er vanskelig å tenke «evighet» uten samtidig å tenke religion, for alt som er i tiden, er innesluttet av de to yttergrensene alt levende er spent inn i: fødsel og død. For hvordan skulle man forestille seg noe som ikke er underkastet tidens påvirkning innenfor livet, altså tidens område? De forsøk som er blitt gjort på å beskrive evigheten innenfor livet, viser helst til en virkelighet utenfor den jordiske der evighetens rike er: Himmelen, Nirvana, De evige jaktmarker osv. Religionen, mystikere samt vitenskapsmenn av ulik art beskriver evigheten som tidens motpol, en eksistens

uten tid, og da ikke evighet som en uendelig mengde tid (et uttrykk som er selvmotsigende, for tid er alltid en bestemt avgrenset mengde, mens uendeligheten er ubegrenset. Du kan ha så mye tid du vil; så lenge den kan beskrives med et tall, så er den endelig.)³³ Uendelighet og evighet står i motsetning til tiden, som er begrenset. For utvikling og fødsel og død er egenskaper eller kvaliteter ved (eller i) tiden, det virker derfor sannsynlig at også tiden selv har de samme egenskapene: tilblivelse og opphør.

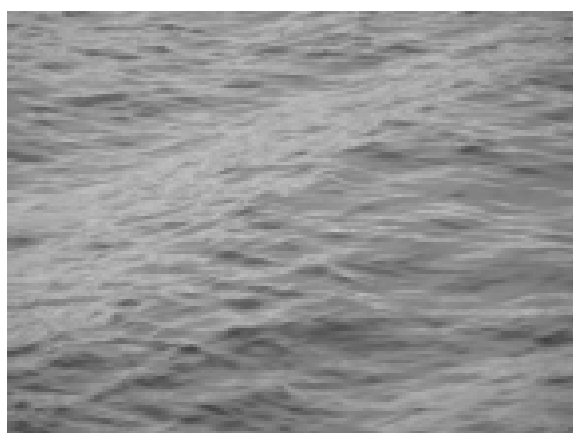
Er altså ikke tiden uendelig? Astrofysikerne forteller oss at om mange milliarder år vil jorda gå under når sola går over sine bredder og sluker hele solsystemet. Vil da også tiden forsvinne? Er tiden avhengig av jorden, eller av det jordiske? Augustin (eg. Aurelius Augustinus, 354–430) mente at det ikke hadde noen mening å snakke om tid før skapelsen. Gud skapte altså både verden og tiden i en akt. Også Stephen W. Hawking ser ut til å være av den samme mening, understøttet av bl.a. Albert Einsteins resultater (Hawking 2001:11 og 149, Berg Eriksen 1999:32). Også Steiner mente at tiden en gang oppsto, og like så skal forgå. Han trekker linjene tilbake til en urfjern fortid og inn i en fjern framtid.³⁴

Buddhister, kristne, mystikere og andre har en spirituell forståelse av tid, slik som Augustin, som så tiden som et av Guds mange skaperverk. Uendelighet er ikke bare ufattelig mye tid; hos dem er «tid» motsatsen til «evighet»: «Det som engang har oppstått kan ikke vare evig»,³⁵ der det finnes tid, er det ingen evighet, der det er evighet finnes ingen tid. Fra kristendommen kjenner vi til forestillingen «Guds rike», der man i all evighet kan leve i lykke og salighet. Gjennom Kristi nåde tilgis en alle synder, de slettes og man skrives inn i «livets bok» og er en del av evigheten.

Slik får mystikere og mediterende en andel i evigheten. Som evighetens fjordarm strekker den himmelske verden seg inn i menneskenes verden; i kristendommen gjennom Guds nåde, i buddhismen gjennom ens egne bestrebelser og befrielsen fra det jordiske fengsel, i Antroposofien gjennom meditasjon, gjennom tenkingen og gjennom følelsene. Følelser og tanker tilhører «det variges rike»,³⁶ der det ikke finner sted noen

utvikling, i vanlig forstand, selv om endringer skjer. Med vilje bruker Steiner begreper som henger sammen med utvikling for å beskrive dette riket, men da i overført betydning. Her på jorden lever vi altså både i det forgjengelige og i «det varige». Først etter vår død vil vi være helt uten tid, når sjelen og ånden forlater sitt jordiske hylster; helt til da er vi omgitt av tid på alle kanter.

I evigheten forbereder vi oss på å leve i tiden, slik vi også gjør det i søvnen, gjennom meditasjon eller i dagens hvilende pustehull. I tiden samler vi erfaringer som kommer oss til nytte i evigheten.

Kildelitteratur:

- Almanakk for Norge 2000.** Gyldendal. Oslo. Utgitt av Universitetet i Oslo.
- Ask, Espen.** 1948. *Reven bak øret*. Oslo. Aschehoug.
- Ende, Michael.** 2002. *Momo eller kampen om tiden*. N. W. Damm & Søn.
- Eriksen, Trond Berg.** 1999. *Tidens historie*. Oslo. J. M. Stenersens forlag A S.
- Eriksen, Thomas Hylland.** 2001. *Øyeblikkets tyranni, rask og langsom tid i informasjonssamfunnet*. Aschehoug.
- Gleich, James.** 2001. *Fortere, fortære*. Gyldendal. (Utgivelsessted)
- Goethe, Johann Wolfgang von.** 1995. *Goethes Gedichte in zeitlicher Folge*. Frankfurt am Main. Insel Verlag.
- Hawking, Stephen W.** 2001. *Univers uten grenser*. De norske Bokklubbene.
- Hølleland, Øistein.** 1999. *Tid*. Norge. Humanist forlag.
- Johansen, Anders.** 2001. *All verdens tid*. Oslo. Spartacus forlag.
- Jönsson, Bodil.** 2000. *Ti tanker om tid - til deg som har alt - unntatt tid*. Oslo. Pax forlag.
- Kniebe, Georg (Utgiver).** 2000. *Was ist Zeit?* Stuttgart. Verlag freies Geistesleben.
- Kranich, Ernst-Michael.** 2003. *Der innere Mensch und sein Leib*. Stuttgart. Verlag Freies Geistesleben.
- Næss, Arne.** 1980. *Filosofiens historie 1*. Universitetsforlaget, 6. utgave.
- Servan-Schreiber, Jean-Louis.** 1986. *Kunsten å nytte tiden, et forsøk på å gjøre noe*. Danmark. Bokklubben.
- Steiner, Rudolf.** 1968. *Die Polarität von Dauer und Entwicklung im Menschenleben*. Verlag der Rudolf Steiner-Nachlassverwaltung. Dornach/Schweiz. GA 184.
- Dansk:** *Polariteten mellom varighet og utvikling i menneskelivet*. Forlaget Jupiter 1987. bind I og II.
- Steiner, Rudolf.** 1990. *Theosophie, Einführung in übersinnliche Welterkenntnis und Menschenbestimmung*. Rudolf Steiner Verlag. Dornach/Schweiz. GA 9. Pocketutgave.
- Norsk:** *Teosofi, En vei til oversanselig erkjennelse av verden og mennesket*, Norsk antroposofisk forlag, Oslo 1972.
- Steiner, Rudolf.** 1992. *Frihetens filosofi, grunntrekk av en moderne verdensanskuelse*. Oslo. Antropos. GA 4.
- Steiner, Rudolf.** 1993. *Die Geheimwissenschaft im Umriss*. Rudolf Steiner Verlag. Dornach/Schweiz. GA 13. Pocketutgave.
- Dansk:** *Videnskaben om det skjulte fremstillet i omrids*, København 1987.

Noter

¹ Oversatt av Erik Krogstad. Alle oversettelser i denne teksten er ellers, hvis ikke annet angitt, oversatt av undertegnede. Årstallene etter navn står forøvrig, her og i det følgende, som henvisninger til litteraturlista bakerst i artikkelen.

² Babylonerne fant ut at 7 x 13 måneder pluss 12 x 12 måneder ble nesten nøyaktig 19 solår. Men heller ikke dette gikk helt opp. Egypterne hadde en 12-månedskalender a 30 dager; på slutten av hvert år la de så til en «skudduke» på 5 dager for å få kalenderåret like langt som solåret. (Berg-Eriksen 1999: 53f, Kniebe 1993:56)

³ Man kan kalle dem både astronomer astrologer. Selv kalte de seg «astrologer», skillet mellom astrologi og astronomi var ikke oppfunnet ennå: vitenskap og religion (ikke bare spådomskunst) var en enhet.

⁴ Dette kalles også generelt for «overgangen fra mythos til logos» (se f.eks. Berg Eriksen 1999:39).

⁵ Næss (1980:38f) og Berg Eriksen (1999:40).

⁶ Gleich (2001:50.)

⁷ Samme sted.

⁸ I 1992 var nøyaktigheten på 10-18 (Kniebe 1993:53).

⁹ Et siderisk døgn (stjernerøgnet) er på ca. 23 timer og 56 minutter, altså 4 minutter kortere enn soldøgnet. Dette fordi sola også beveger seg i forhold til stjernene. Soldøgnet regner sola som konstant; stjernerøgnet regner stjernene som konstante. Og jordas omdreiningshastighet, og dermed også døgnlengden, endres etter som hvor jorda er på sin bane rundt sola, høyst +/- 15 min. Det man regner med, er det såkalte «middelsoldøgnet». (Almanakk for Norge 2000). Dessuten dreier jorden seg generelt stadig langsommere, og slett ikke jevnt synkende, den viser «kaotiske trekk» (Kniebe 1993:58).

¹⁰ Egypterne oppfant soluret for ca. 5500 år siden, vannuret oppfant de 500 år seinere. Sanduret kom derimot seinere, i Europa først på 700-tallet med romerne. (Hølleland 1999:33f).

¹¹ Vi gjør en forandring til målestokk for andre forandringer. Men alt ytre vi vet om, hører med til naturen; selv ikke klokken er uavhengig av den, heller ikke når det – slik som med atomuret – er de regelmessige endringene i atomer eller molekyler vi måler ut ifra. Vi er allikevel ikke tvunget til å velge noe bestemt som målestokk, men kan velge å gå bort fra solen som målestokk og bruke atomenes svingninger isteden.

¹² F.eks. Jönsson (2000) eller Servan-Schreiber (1986), også nettsiden www.07-06-05.com.

¹³ Se hertil også Kranich (2003:168f).

¹⁴ Fra Aristoteles *Fysikk*, gjengitt i Berg Eriksens (1999:48f).

¹⁵ Forøvrig: Hvis vi tar det ordrett, så er et øyeblikk den tiden det tar og åpne og lukke øynene igjen, altså 4/10 se-

kund (Ask 1948:65).

¹⁶ Men på havet blir selvfølgelig opplevelsen nærmere astronomenes mål. Men selv det vil kanskje kreve at vi er så nær ekvator at solen går nesten rett ned i havet, ikke i den skrå buen som f.eks. nordmenn er vant til.

¹⁷ Ikke dermed sagt at man aldri kan oppleve noe som kulminerer i et punkt-øyeblikk. Poenget er at for det meste vil øyeblikket allikevel være et tids-øyeblikk, altså av en viss varighet, om enn ganske kort.

¹⁸ Man kan også tenke på en sirkelbue. Ifølge den sfæriske geometri vil forresten enhver rett linje møte seg selv i det uendelige, altså selv være en del av en sirkelbue.

¹⁹ Man kan innvende at om jeg dør av slag i morgen så vil mitt planlagte hus allikevel bli til selv om jeg kjøpte inn materialer osv. Det er ikke huset av i morgen som i seg selv påvirker meg til innkjøpet. Allikevel gir ikke innkjøpet mening annet enn som en bevisst plan som er rettet mot framtiden. Hadde jeg visst at min tid så snart var omme kunne min beslutning vært annerledes. Målet lever i alle fall i en forestilt framtid som i mange tilfeller også vil bli virkelighet. Alle som setter noe nytt ut i liver gjør det ut ifra en forestilling om hvordan framtiden vil bli, med mindre det bare skjer på slump, og via forestillingen virker framtiden inn på min nåværende handling. Dette gjelder altså ikke f.eks. for blomster eller vesener uten forestillingsevne. (Steiner 1992:177).

²⁰ Det finnes to slags determinisme: den materialistiske og den religiøse; likheten mellom dem er at det ikke finnes noen frihet, fremtiden er forutbestemt.

²¹ Allikevel kan man med god grunn mene at også det å huske er en aktivitet. Men det er en vesensforskjell mellom den aktiviteten å frambringe noe som alt var, og noe (helt) nytt som ennå ikke er. Grensene er flytende: Hvor mye av fortiden gjentas ikke nesten mekanisk om og om igjen lenge etterpå, noen ganger kanskje med rette.

²² Jeg vet det finnes en god del teorier som, med utgangspunkt i f.eks. Einstein, beskriver en teoretisk mulighet for tidsreiser, men foreløpig er det lite som tyder på at dette er praktisk mulig, all den tid f.eks. Einsteins teori forutsetter hastigheter nær opp mot lysets egen; noe ennå ingen har kunnet bevise muligheten av for et menneske, langt mindre teste. Men Science-fiction litteraturen er full av slike beskrivelser. Man kommer da også inn i paradokser av typen: Hva skjer om jeg tar livet av min egen oldefar? Blant de som holder muligheten åpen for tidsreiser er det derfor mange som allikevel vender tilbake til å mene at endringer i fortiden er umulig, bare en forsterket tilstedeværelse i den. Men Einstein mente helt til sin død hårdnakket at fortid og framtid bare var illusjoner betrakteren gjorde seg (Kniebe 1993:76).

²³ Jeg mener både å ha lest og hørt dette flere steder, men er for øyeblikket ikke i stand til å finne noen kilde.

²⁴ Det siste sitatet er hentet fra Steiners *Theosophie* (1987:62). (Boken finnes også på norsk med tittelen *Teosofi*). Der skriver han også om motsetningen mellom det evige og det forgjengelige.

²⁵ Fra Aristoteles *fysikk*, gjengitt fra Berg Eriksens (1999:51).

²⁶ For en beskrivelse av ord for tid på andre språk, f.eks. hos Quechua-indianerne eller Konso-folket i Etiopia, se Johansen (2001:198f).

²⁷ Tilsvarende uttrykk som de som nevnes i dette avsnittet finnes f.eks. også på tysk.

²⁸ *Momo oder Die seltsame Geschichte von dem Kind, das den Menschen die gestohlene Zeit zurückbrachte*.

²⁹ Omtrentlig oversatt: Hva forkorter tiden? Å handle! Hva gjør den lang? Lediggang! (Fra diktet *Fünf andere*; Goethe 1995:750.)

³⁰ Heidegger foreleste i 1924 over kjedsomheten, der nettopp det eksistensielle aspektet ved kjedsomheten beskrives: kjedsomheten som eksistensielt vendepunkt (Berg-Eriksen 1999:212f).

³¹ Hvis boken ikke engasjerer, vil man kanskje hele tiden sjekke hvor lang tid det er igjen til toget går.

³² Hylland Eriksen og James Gleich berører begge dette temaet, og konkluderer med at fram mot vår tid går alt bare fortere og fortere, og dermed blir også den «overmettede tiden» et gjennomgående problem. Man er «fanget i tidsfella»; Servan-Schreiber og Bodil Jönsson forteller om veier til å beherske og «disiplinere» sin egen tid og unne seg selv de pausene man tross alt trenger. Les mer der; hvis dere har tid å investere. – Særlig førstnevnte er en «kokebok» i å

beherske sin egen tid.

³³ Jeg vet man regner med tallet uendelig, men det gir da også underlige resultater. For hva er uendelig pluss en, eller uendelig delt på to? Kan du dele noe på to, så kan det ikke være uendelig, og uendelig kan det verken legges noe til eller trekkes noe fra, altså blir svaret absurd nok uendelig samme hvilken regneoperasjon du utfører med tallet. Man bruker heller tilnærmet uendelig som en beskrivelse av et ufattelig stort, men endelig, tall som man ikke helt vet størrelsen på.

³⁴ Nærmere om tidens begynnelse i *Geheimwissenschaft* (Steiner 1993:170), norsk tittel: Vitenskapen om det skjulte: Vår jords sykliske utvikling består av syv jord-inkarnasjoner, og vår nåværende jord er den fjerde av disse. Mellom hver av dem er det en hvilepause, og da finnes intet fysisk og ingen tid, rent ytre sett. Det jordiske er tilstede som kim i det åndelige eller det åndelig-sjelelige; menneskenes sjel er i «det variges rike» i en tidløs og utviklingsfri tilstand. Tiden oppsto allerede på den første av de syv jord-inkarnasjonene, «Saturn». På en framtidig syvende inkarnasjon, av Steiner kalt «Vulkan» (samme sted 397f.), forløper utviklingen så å si baklengs. Dermed erstattes tiden permanent med varighet. Også på vår nåværende jord ble denne hendelsen gjentatt, og tiden gjenoppsto etter at den hadde «forsvunnet» i forrige hvilepause. (Dette som en kort gjentakelse av et meget komplisert forhold. For nærmere detaljer, se kildeboken).

³⁵ Fra Platons *Timaios*, gjengitt i Berg Eriksen 1999:46.

³⁶ Se Steiner 1968, spesielt side 122–173.